भारतीयसंस्कृतमहाकाव्येषु लोकमङ्गलस्य नैतिकसामाजिकस्वरूपम् : भारवेर् किरातार्जुनीयस्य माघस्य शिशुपालवधस्य च तुलनात्मकमध्ययनम्

कुप्पा श्रीपाद, शर्मा शोधार्थी:, श्री जगदीशप्रसाद झाबरमल टिबडेवाला विश्वविद्यालय:, विद्यानगरी, झुंझुनूं, राजस्थान
डॉ. हीरा प्रसाद पाण्डे, शोधनिर्देशिका:, श्री जगदीशप्रसाद झाबरमल टिबडेवाला विश्वविद्यालय:, विद्यानगरी, झुंझुनूं, राजस्थान

१. सारांशः

भारतीयसंस्कृतमहाकाव्यपरम्परा भारतीयसंस्कृतेः, नैतिकचिन्तनस्य, सामाजिकमूल्यानां तथा धर्मदर्शनस्य समृद्धं भाण्डारम् अस्ति। संस्कृतमहाकाव्यानि केवलं काव्यसौन्दर्यस्य, अलङ्काराणां तथा रसाभिव्यक्तेः माध्यमानि न सन्ति, अपितु मानवीयजीवनस्य आदर्शानां, सामाजिकदायित्वस्य, न्यायस्य, धर्मस्य तथा लोकमङ्गलस्य अपि महत्त्वपूर्णानि स्रोतांसि सन्ति। महाकविभारवेः *किरातार्जुनीयम्* तथा महाकविमाघस्य *शिशुपालवधम्* इति महाकाव्यद्वयं भारतीयनैतिकसामाजिकचिन्तनस्य विशिष्टं स्वरूपं प्रस्तुतयति।

किरातार्जुनीयमहाकाव्ये अर्जुनस्य तपस्या, आत्मसंयमः, वीरता, कर्तव्यनिष्ठा तथा शिवस्य अनुग्रहः प्रमुखतया वर्णिताः सन्ति। शिशुपालवधमहाकाव्ये श्रीकृष्णस्य धर्मरक्षणम्, शिशुपालस्य अनुचिताचरणम्, राजधर्मः, न्यायः तथा सामाजिकमर्यादायाः महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति। उभयोः महाकाव्ययोः कथानकानि महाभारतसम्बद्धानि सन्ति, किन्तु कविद्वयं तानि स्वकीयया काव्यदृष्ट्या, दार्शनिकचिन्तनेन तथा नैतिकमूल्याभिव्यक्त्या विशिष्टानि करोति।

प्रस्तुतशोधपत्रस्य उद्देश्यं भारविमाघयोः महाकाव्येषु लोकमङ्गलस्य नैतिकं सामाजिकं च स्वरूपं विश्लेषयितुम्, उभयोः काव्ययोः साम्यवैषम्ययोः अध्ययनं कर्तुम्, तथा आधुनिकसमाजे तेषां विचाराणां प्रासङ्गिकतां निरूपयितुम् अस्ति। अस्य अध्ययनस्य निष्कर्षः अस्ति यत् लोकमङ्गलस्य मूलाधाराः धर्मः, न्यायः, आत्मसंयमः, विवेकः, कर्तव्यपालनम् तथा सामाजिकउत्तरदायित्वम् इति।

बीजशब्दाः: लोकमङ्गलम्, लोककल्याणम्, भारविः, माघः, किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम्, धर्मः, न्यायः, नैतिकता, सामाजिकदायित्वम्, भारतीयसंस्कृतमहाकाव्यम्।

२. प्रस्तावना

भारतीयसाहित्यस्य प्रमुखेषु वैशिष्ट्येषु लोकमङ्गलस्य भावना अन्यतमा अस्ति। भारतीयचिन्तनपरम्परायां मानवजीवनस्य उद्देश्यं केवलं व्यक्तिगतसुखस्य प्राप्तिः न, अपितु

परिवारस्य, समाजस्य, राष्ट्रस्य तथा व्यापकजगतः हितसाधनम् अपि मन्यते। वेदेषु, उपनिषत्सु, रामायणे, महाभारते, पुराणेषु तथा संस्कृतमहाकाव्येषु एषा कल्याणभावना विविधैः रूपैः अभिव्यक्ता अस्ति। धर्मः, सत्यं, अहिंसा, न्यायः, दानम्, त्यागः, करुणा, परोपकारः तथा कर्तव्यपालनम् इत्यादीनि तस्याः प्रमुखानि तत्त्वानि सन्ति।

संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायां भारविः तथा माघः महत्त्वपूर्णौ कविः स्तः। भारवेः *किरातार्जुनीयम्* महाभारतस्य वनपर्वसम्बद्धम् अर्जुनस्य तपस्यायाः शिवेन सह युद्धस्य च आख्यानम् आधारीकरोति। अस्मिन् काव्ये वीररसस्य प्रभावशालिनी अभिव्यक्तिः दृश्यते। तथापि अस्य महत्त्वं केवलं वीरवर्णने निहितं नास्ति; अत्र आत्मसंयमस्य, विवेकस्य, पुरुषार्थस्य, सामाजिककर्तव्यस्य तथा दैवीयकृपायाः परस्परसम्बन्धः अपि प्रकाशते।

माघस्य *शिशुपालवधम्* महाभारतस्य सभापर्वसम्बद्धं कथानकं प्रस्तुतयति। राजसूययज्ञस्य प्रसङ्गे श्रीकृष्णस्य अग्रपूजा, शिशुपालस्य विरोधः, तस्य अनुचितवचनानि तथा अन्ततः कृष्णेन तस्य वधः अस्य महाकाव्यस्य प्रमुखाः घटनाः सन्ति। अस्मिन् काव्ये राजनैतिकनीतेः, धर्मस्य, मर्यादायाः, न्यायस्य तथा शक्तेः सदुपयोगस्य प्रश्नाः विचारणीयाः भवन्ति।

उभयोः कव्योः विषयवस्तु महाभारतात् गृहीता अस्ति, किन्तु तयोः काव्यात्मकव्याख्या भिन्ना अस्ति। भारविः तपस्या, पुरुषार्थः तथा वीरकर्तव्यं विशेषतया प्रकाशयति, यदा तु माघः धर्मरक्षणस्य, मर्यादाभङ्गस्य परिणामस्य तथा राजनैतिकसङ्घर्षस्य पक्षान् प्रमुखतया प्रस्तुतयति। अतः उभयोः महाकाव्ययोः तुलनात्मकमध्ययनं लोकमङ्गलस्य नैतिकसामाजिकस्वरूपस्य अवगमने सहायकं भवति।

३. शोधसमस्या

लोकमङ्गलस्य अवधारणा सामान्यतया जनहितेन, सामाजिकसौहार्देन, न्यायेन तथा सामूहिकसमृद्ध्या सह सम्बद्धा अस्ति। किन्तु साहित्ये तस्य स्वरूपं केवलं प्रत्यक्षोपदेशरूपेण न दृश्यते। महाकाव्यानां कथानकेषु पात्राणां चरित्रे, निर्णयेषु, सङ्घर्षेषु तथा परिणामेषु लोकमङ्गलस्य तत्त्वानि निहितानि भवन्ति।

प्रस्तुतशोधस्य प्रमुखा समस्या अस्ति—भारवेः *किरातार्जुनीयम्* तथा माघस्य *शिशुपालवधम्* इत्यनयोः महाकाव्ययोः लोकमङ्गलस्य नैतिकं सामाजिकं च स्वरूपं कथं अभिव्यक्तम्? पात्राणां आचरणं धर्मस्य तथा न्यायस्य स्थापनायां कथं योगदानं करोति? एतेषु काव्येषु प्रतिपादितानि मूल्याणि आधुनिकसमाजे कथं प्रासङ्गिकानि भवन्ति?

४. शोधस्य उद्देश्यानि

१. संस्कृतमहाकाव्यपरम्परायां लोकमङ्गलस्य अवधारणायाः स्वरूपं स्पष्टयितुम्।

२. किरातार्जुनीयमहाकाव्ये नैतिकमूल्यानां, आत्मसंयमस्य, तपस्यायाः तथा कर्तव्यनिष्ठायाः अध्ययनम्।

३. शिशुपालवधमहाकाव्ये धर्मरक्षणस्य, न्यायस्य, राजनैतिकनीतेः तथा सामाजिकमर्यादायाः विश्लेषणम्।

४. भारविमाघयोः काव्येषु लोकमङ्गलस्य अभिव्यक्तेः साम्यवैषम्ययोः तुलनात्मकमध्ययनम्।

५. उभयोः महाकाव्ययोः नैतिकसामाजिकविचाराणां समकालीनप्रासङ्गिकतायाः विवेचनम्।

५. शोधपद्धतिः

अस्मिन् शोधपत्रे वर्णनात्मकायाः, विश्लेषणात्मकायाः तथा तुलनात्मकायाः शोधपद्धतेः उपयोगः कृतः। भारवेः *किरातार्जुनीयम्* तथा माघस्य *शिशुपालवधम्* इत्येतयोः महाकाव्ययोः कथानकानां, पात्राणां, प्रमुखप्रसङ्गानां तथा नैतिकसन्देशानां अध्ययनं कृतम्। भारतीयधर्मदर्शनस्य तथा सामाजिकमूल्यानां सन्दर्भे काव्यगतविचाराणां विश्लेषणं कृतम्। ततः उभयोः काव्ययोः समानताः, भिन्नताः तथा आधुनिकजीवने तेषां सम्भावितप्रयोगाः विवेचिताः।

अस्य अध्ययनस्य मुख्याधारौ मूलमहाकाव्ये स्तः। अतः शोधपत्रस्य अन्तिमरूपे मूलग्रन्थानां प्रमाणितसंस्करणानि, टीकाः तथा उपलब्धाः अनुसन्धानात्मकाः सामग्रीः उपयोगे आनेतव्याः।

६. लोकमङ्गलस्य भारतीयसंकल्पना

‘लोकमङ्गलम्’ इति पदं लोकस्य अर्थात् जनसमुदायस्य मङ्गलम्, हितम्, सुखम् तथा समुन्नतिं बोधयति। लोकमङ्गलस्य व्यापकसंकल्पनायां सामाजिकन्यायः, नैतिकजीवनम्, सामूहिकसुरक्षा, परस्परसहयोगः, धार्मिकमर्यादा तथा सार्वजनिकदायित्वम् अन्तर्भवन्ति।

भारतीयदर्शनपरम्परायां धर्मस्य अवधारणा लोककल्याणेन निकटतया सम्बद्धा अस्ति। धर्मः केवलं धार्मिकानुष्ठानानां समूहः न, अपितु कर्तव्यपालनस्य, सत्यनिष्ठायाः, न्यायस्य तथा सामाजिकव्यवस्थायाः संरक्षणस्य आधारः अपि अस्ति। तथापि धर्मस्य वास्तविकं नैतिकमूल्यं तदा एव स्पष्टं भवति यदा तस्य व्याख्या न्यायेन, विवेकेन तथा जनहितेन सह क्रियते।

लोकमङ्गलस्य एकः पक्षः व्यक्तिगतचरित्रनिर्माणम् अस्ति। आत्मसंयमः, सत्यवादिता, धैर्यम्, विवेकः तथा कर्तव्यनिष्ठा व्यक्तिं सामाजिकदायित्वस्य निर्वहणे समर्थं कुर्वन्ति। अपरः पक्षः संस्थागतः अस्ति, यत्र शासनं, न्यायव्यवस्था तथा नेतृत्वं जनसामान्यस्य हिताय कार्यं कुर्वन्ति।

भारवेः तथा माघस्य महाकाव्ययोः एते उभे पक्षे विभिन्नरूपेण दृश्येते। किरातार्जुनीयम् व्यक्तिगतसाधनायाः तथा कर्तव्यपालनस्य महत्त्वं प्रकाशयति। शिशुपालवधम् सामाजिकमर्यादायाः, धर्मरक्षणस्य तथा अनुचितशक्तिप्रयोगस्य परिणामानां विवेचनाय अवसरं ददाति।

७. किरातार्जुनीयमहाकाव्ये लोकमङ्गलस्य नैतिकस्वरूपम्

७.१ अर्जुनस्य तपस्या तथा आत्मसंयमः

किरातार्जुनीयमहाकाव्यस्य केन्द्रीयं पात्रम् अर्जुनः अस्ति। पाण्डवानां वनवासकाले भविष्यत्सङ्घर्षस्य कृते सामर्थ्यप्राप्तिः आवश्यकतया अनुभविता भवति। व्यासस्य निर्देशानुसारम् अर्जुनः दिव्यास्त्रप्राप्त्यर्थं तपस्यां करोति। तस्य तपस्या केवलं शारीरिककष्टसहनस्य उदाहरणं न, अपितु लक्ष्यनिष्ठायाः, धैर्यस्य तथा आत्मसंयमस्य प्रतीकं भवति।

आत्मसंयमः लोकमङ्गलस्य नैतिकाधारः अस्ति, यतः असंयमितः शक्तिशाली पुरुषः समाजाय हानिकारकः भवितुम् अर्हति। अर्जुनस्य साधना तं अधिकं समर्थं करोति, किन्तु तस्य सामर्थ्यस्य परीक्षा अपि भवति। शिवः किरातरूपेण तस्य समक्षम् आगत्य तस्य शौर्यस्य तथा पात्रतायाः परीक्षणं करोति।

अस्य प्रसङ्गस्य नैतिकतात्पर्यम् अस्ति यत् अधिकारः अथवा शक्तिः सहजतया प्राप्तुं शक्यते इति न, अपितु तस्य प्राप्त्यर्थं अनुशासनम्, पुरुषार्थः तथा उत्तरदायित्वबोधः आवश्यकाः सन्ति। समाजस्य हिताय प्रयुक्तं सामर्थ्यं एव वास्तविकं मूल्यं धारयति।

७.२ पुरुषार्थः तथा कर्तव्यनिष्ठा

अर्जुनः स्वकीयलक्ष्यस्य प्राप्त्यर्थं कठिनं मार्गम् अनुसरति। तस्य प्रयत्नः पुरुषार्थस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। भारतीयजीवनदर्शने पुरुषार्थः केवलं व्यक्तिगतसफलतायाः साधनं न, अपितु धर्मसम्मतकर्तव्यस्य निर्वहणस्य माध्यमम् अपि अस्ति।

किरातार्जुनीयमहाकाव्ये अर्जुनस्य प्रयत्नः पाण्डवानां भविष्यत्सङ्घर्षे सहायकः भवति। अतः तस्य व्यक्तिगतसाधना व्यापककर्तव्येन सह सम्बद्धा अस्ति। एषः प्रसङ्गः दर्शयति यत् व्यक्तिगतक्षमता

तथा सामाजिकदायित्वं परस्परविरोधिनौ न स्तः; उचितलक्ष्यस्य अधीनौ भवतः चेत् उभौ लोकहिताय योगदानं दातुं शक्नुतः।

आधुनिकसन्दर्भे वैज्ञानिकस्य अनुसन्धानम्, शिक्षकस्य अध्यापनम्, चिकित्सकस्य सेवाकार्यम्, प्रशासकस्य कर्तव्यपालनं तथा नागरिकस्य सामाजिकयोगदानम् एतेषाम् उदाहरणानि सन्ति। व्यक्तेः योग्यता तदा एव व्यापकं मूल्यं प्राप्नोति यदा सा समाजस्य हिताय प्रयुज्यते।

७.३ विवेकः तथा नीतिचिन्तनम्

किरातार्जुनीयम् केवलं युद्धस्य तथा शौर्यस्य वर्णनं न करोति। अस्मिन् काव्ये राजनीतिकचिन्तनस्य, नीतिविमर्शस्य तथा निर्णयप्रक्रियायाः महत्त्वम् अपि दृश्यते। महाकाव्यस्य आरम्भिकभागे पाण्डवानां स्थितिः, दुर्योधनस्य राज्यव्यवस्था तथा भविष्यत्क्रियायाः सम्बन्धे विचारः प्रस्तुतः अस्ति। अत्र केवलं भावनया प्रेरितः निर्णयः पर्याप्तः न भवति; परिस्थितेः परीक्षणम्, परिणामानां विचारः तथा नीतिसम्मतकार्यस्य चयनम् आवश्यकम् अस्ति।

लोकमङ्गलस्य दृष्ट्या विवेकः महत्त्वपूर्णः गुणः अस्ति। सदुद्देश्येन कृतमपि कार्यं यदि अविवेकपूर्णं भवति, तर्हि तस्य परिणामाः हानिकारकाः भवितुम् अर्हन्ति। अतः नीतिः, धैर्यम् तथा दूरदर्शिता परस्परं सम्बद्धानि सन्ति।

भारविः स्वकीयस्य गम्भीरार्थप्रधानस्य काव्यशैल्याः माध्यमेन पाठकं विचाराय प्रेरयति। काव्यस्य नैतिकसन्देशः प्रत्यक्षोपदेशमात्रेण न, अपितु पात्राणां निर्णयेषु तथा तेषां परिणामेषु निहितः अस्ति। भारवेः काव्ये वीरता तथा आत्मसंयमः परस्परं पूरकौ स्तः। <Cite refs={["turn774281search0","turn774281search9"]}/>

७.४ शिवकिरातयोः युद्धम् तथा पात्रतायाः परीक्षा

किरातार्जुनीयस्य प्रमुखः प्रसङ्गः अर्जुनस्य किरातरूपधारिणा शिवेन सह युद्धम् अस्ति। अर्जुनः प्रारम्भे शिवस्य वास्तविकं स्वरूपं न जानाति। युद्धे तस्य वीरता, धैर्यम् तथा सामर्थ्यं परीक्ष्यते। अन्ततः शिवः स्वस्वरूपं प्रकटयति तथा अर्जुनाय पाशुपतास्त्रं प्रददाति।

अस्य प्रसङ्गस्य दार्शनिकं महत्त्वं बहुविधम् अस्ति। प्रथमं, वास्तविकसामर्थ्यस्य प्राप्त्यर्थं परीक्षा आवश्यकास्ति। द्वितीयं, अहङ्कारस्य स्थाने विनयस्य तथा आत्मज्ञानस्य महत्त्वम् अस्ति। तृतीयं, शक्तिप्राप्तिः उच्चतरदायित्वेन सह सम्बद्धा भवति।

लोकमङ्गलस्य दृष्ट्या एतत् महत्त्वपूर्णम् अस्ति यत् शक्तिः स्वयमेव न शुभा, न च अशुभा; तस्याः उपयोगः, उद्देश्यं तथा नैतिकनियन्त्रणं तस्याः सामाजिकमूल्यं निर्धारितं कुर्वन्ति। अर्जुनस्य प्राप्तं दिव्यास्त्रं धर्मयुद्धस्य कथानकगतं साधनम् अस्ति। आधुनिकसन्दर्भे अपि विज्ञानस्य, प्रौद्योगिक्याः, आर्थिकसामर्थ्यस्य तथा राजकीयशक्तेः उपयोगः जनहिताय तथा नैतिकनियमानुसारं भवितव्यः।

७.५ प्रकृतिः, तपोवनं तथा मानवीयजीवनम्

किरातार्जुनीयमहाकाव्ये वनस्य, पर्वतस्य, नद्याः तथा तपोवनस्य वर्णनं दृश्यते। प्राकृतिकवातावरणं केवलं कथानकस्य पृष्ठभूमिः न, अपितु तपस्यायाः, आत्मचिन्तनस्य तथा मानवीयप्रयत्नस्य महत्त्वपूर्णः भागः अस्ति।

वनप्रदेशः अर्जुनस्य बाह्यसङ्घर्षस्य तथा आन्तरिकसाधनायाः स्थानं भवति। अत्र प्रकृतिः मानवस्य जीवनयात्रायां सहायकत्वेन चित्रिता अस्ति। एतत् वर्णनं प्रकृतेः प्रति आदरभावं तथा मानवजीवनस्य प्राकृतिकपरिस्थितिभिः सह सम्बन्धं बोधयति।

यद्यपि काव्यस्य प्रमुखः विषयः पर्यावरणसंरक्षणं नास्ति, तथापि प्राकृतिकवातावरणस्य सौन्दर्यपूर्णं चित्रणं मानवान् प्रकृत्या सह सामञ्जस्यस्य आवश्यकतां स्मारयति। वर्तमानकाले प्रकृतिसम्पदां संरक्षणम्, वनानां रक्षणम् तथा पर्यावरणसन्तुलनस्य स्थापना व्यापककल्याणस्य महत्त्वपूर्णाः शर्ताः सन्ति।

८. शिशुपालवधमहाकाव्ये लोकमङ्गलस्य नैतिकसामाजिकस्वरूपम्

८.१ धर्मरक्षणम् तथा सामाजिकमर्यादा

माघस्य *शिशुपालवधम्* महाभारतस्य सभापर्वसम्बद्धस्य आख्यानस्य काव्यात्मकं रूपम् अस्ति। राजसूययज्ञस्य प्रसङ्गे श्रीकृष्णाय अग्रपूजा प्रदीयते। शिशुपालः एतस्य निर्णयस्य विरोधं करोति तथा श्रीकृष्णस्य निन्दां करोति। तस्य वचनानि, व्यवहारः तथा निरन्तरं मर्यादोल्लङ्घनं कथानकस्य मुख्यसङ्घर्षं निर्मान्ति।

अत्र सामाजिकमर्यादायाः प्रश्नः प्रमुखः अस्ति। समाजे मतभेदः स्वाभाविकः, किन्तु मतभेदस्य अभिव्यक्तिः मर्यादया, तर्केण तथा परस्परादरेण भवितव्या। शिशुपालस्य चरित्रं दर्शयति यत् क्रोधः, अहङ्कारः तथा अनुचितवाणी सामाजिकसम्बन्धान् दूषयितुं शक्नुवन्ति।

तथापि अस्य प्रसङ्गस्य सम्यक् विवेचनाय आवश्यकम् अस्ति यत् शिशुपालस्य वधः केवलं व्यक्तिगतापमानस्य प्रतिक्रिया इति न व्याख्यायेत। महाभारतपरम्परायां तस्य पूर्वकृतापराधानां तथा कृष्णेन प्रदत्तस्य क्षमावकाशस्य प्रसङ्गः अपि सम्बद्धः अस्ति। अतः काव्यस्य नैतिकविश्लेषणे अपराधः, क्षमा, मर्यादा, दण्डः तथा न्यायः इत्येतेषां परस्परसम्बन्धः विचारणीयः।

८.२ श्रीकृष्णस्य चरित्रम् तथा धर्मस्य स्थापना

शिशुपालवधमहाकाव्ये श्रीकृष्णस्य चरित्रं धर्मरक्षणस्य तथा निर्णायकशक्तेः प्रतीकरूपेण प्रस्तुतम् अस्ति। शिशुपालस्य निरन्तरं निन्दात्मकम् आचरणं कथानकस्य चरमबिन्दुं प्रति नयति, यत्र कृष्णः तस्य वधं करोति।

धर्मस्य रक्षणं भारतीयमहाकाव्यपरम्परायां महत्त्वपूर्णः विषयः अस्ति। तथापि धर्मरक्षणस्य अर्थः केवलं शत्रोः विनाशः न, अपितु न्यायपूर्णव्यवस्थायाः संरक्षणम्, मर्यादायाः प्रतिष्ठापनम् तथा सामाजिकजीवनस्य स्थैर्यं च अस्ति।

श्रीकृष्णस्य भूमिका नेतृत्वस्य उत्तरदायित्वं विचारयितुं अवसरं ददाति। नेता केवलं शक्तिशाली न भवेत्; सः विवेकी, धैर्यवान्, न्यायप्रियः तथा परिणामदर्शी अपि भवेत्। शक्तेः प्रयोगः उचितकारणेन तथा उचितमर्यादया भवितव्यः।

आधुनिकसमाजे न्यायव्यवस्था तथा प्रशासनं अपराधस्य प्रतिरोधं कुर्वन्ति, किन्तु तेषां कार्यवाही प्रमाणाधारिता, न्यायसम्मता तथा विधिसम्मता भवितव्या। अतः शिशुपालवधस्य कथानकात् धर्मरक्षणस्य सामान्यं नैतिकतत्त्वं स्वीकरणीयम्, परन्तु प्राचीनकथायां वर्णितस्य दण्डस्य प्रत्यक्षानुकरणं आधुनिकन्यायव्यवस्थायाः विकल्पः न भवितुम् अर्हति।

८.३ शिशुपालस्य चरित्रम् तथा अहङ्कारस्य परिणामाः

शिशुपालस्य चरित्रे अहङ्कारः, क्रोधः, द्वेषः तथा मर्यादोल्लङ्घनम् प्रमुखतया दृश्यन्ते। सः सभायां स्वकीयवाणीं नियन्त्रितुं न शक्नोति तथा निरन्तरं विवादं वर्धयति। तस्य आचरणं सामाजिकसौहार्दस्य तथा सार्वजनिकमर्यादायाः विरुद्धं गच्छति।

अहङ्कारः मानवीयविवेकं दुर्बलं करोति। यदा व्यक्ति स्वकीयमतमेव सर्वोपरि मन्यते, तदा सः अन्येषां मतानां, अधिकाराणां तथा सामाजिकनियमाणां उपेक्षां करोति। एषा प्रवृत्तिः व्यक्तिगतसम्बन्धान् एव न, अपितु व्यापकसामाजिकव्यवस्थाम् अपि प्रभावितुं शक्नोति।

शिशुपालस्य चरित्रं नकारात्मकदृष्टान्तेन शिक्षां ददाति यत् वाणीसंयमः, सहिष्णुता, विवेकः तथा परस्परादरः सामाजिकजीवनस्य आवश्यकाः गुणाः सन्ति। सार्वजनिकजीवने मतभेदानां समाधानं संवादेन, तर्केण तथा न्यायपूर्णप्रक्रियया करणीयम्।

८.४ राजनैतिकनीतिः तथा सामूहिकहितम्

शिशुपालवधमहाकाव्ये राजकीयसभायाः, राजसूययज्ञस्य तथा विभिन्नराजानां सम्बन्धानां वर्णनं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। राजसूययज्ञः राजकीयप्रतिष्ठायाः तथा व्यापकमान्यतायाः प्रतीकः अस्ति। अस्मिन् प्रसङ्गे अग्रपूजायाः निर्णयः केवलं व्यक्तिगतसम्मानस्य प्रश्नः न, अपितु राजनैतिकसम्बन्धानां तथा नेतृत्वस्य मान्यतायाः प्रश्नः अपि भवति।

राजनैतिकनीतौ व्यक्तिगतभावनानां अपेक्षया सार्वजनिकहितस्य तथा दूरदर्शितायाः महत्त्वं भवति। शिशुपालस्य विरोधः सभायां तनावं जनयति, यतः सः व्यक्तिगतद्वेषस्य कारणेन सार्वजनिककार्यक्रमस्य मर्यादां भङ्क्तुम् उद्यतः भवति।

लोकमङ्गलस्य दृष्ट्या राजनीतिकनेतृत्वस्य दायित्वं सामाजिकस्थैर्यस्य संरक्षणम्, विवादानां न्यायपूर्णसमाधानम् तथा सामूहिकहितस्य प्रतिष्ठापनम् अस्ति। यत्र नेतृत्वं स्वार्थेन अथवा अहङ्कारेण प्रेरितं भवति, तत्र संघर्षः वर्धते। यत्र विवेकः, संवादः तथा उत्तरदायित्वं भवति, तत्र सामाजिकसौहार्दस्य सम्भावना वर्धते।

८.५ क्षमा, दण्डः तथा न्यायस्य जटिलता

शिशुपालवधस्य नैतिकविवेचने क्षमा तथा दण्डस्य प्रश्नः विशेषतः महत्त्वपूर्णः अस्ति। महाभारतपरम्परायां कृष्णः शिशुपालस्य मातुः प्रार्थनया तस्य अपराधानां निश्चितसीमां क्षन्तुं प्रतिज्ञां करोति। शिशुपालस्य अपराधाः तस्य सीमाम् अतिक्रामन्ति इति कथानकं प्रतिपादयति।

अत्र क्षमायाः तथा दण्डस्य मध्यवर्ती सम्बन्धः विचारणीयः। क्षमा सामाजिकसम्बन्धानां संरक्षणाय सहायकः गुणः अस्ति, किन्तु निरन्तरं हिंसात्मकं अथवा अन्यायपूर्णम् आचरणं समाजस्य हिताय बाधकं भवितुम् अर्हति। अतः न्यायव्यवस्थायां करुणा तथा उत्तरदायित्वं उभे आवश्यके स्तः।

तथापि दण्डस्य औचित्यं विवेकपूर्वकं परीक्षितव्यम्। केवलं अपमानस्य कारणेन दण्डः न्यायसङ्गतः न भवति। दण्डस्य उद्देश्यं प्रतिशोधः न, अपितु न्यायस्य संरक्षणम्, अपराधस्य निवारणम् तथा समाजस्य सुरक्षा भवितव्यम्। एषः भेदः आधुनिकनैतिकचिन्तने अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति।

९. उभयोः महाकाव्ययोः तुलनात्मकमध्ययनम्

भारवेः *किरातार्जुनीयम्* तथा माघस्य *शिशुपालवधम्* इत्येतयोः महाकाव्ययोः कथावस्तु, पात्रचित्रणम्, काव्यशैली तथा नैतिकसन्देशेषु साम्यं वैषम्यं च दृश्यते।

९.१ कथावस्तुनः आधारः

उभे महाकाव्ये महाभारतसम्बद्धे आख्याने आधारेण निर्मिते स्तः। किरातार्जुनीयस्य केन्द्रे अर्जुनस्य तपस्या तथा शिवेन सह युद्धम् अस्ति। शिशुपालवधस्य केन्द्रे राजसूययज्ञः, शिशुपालस्य विरोधः तथा कृष्णेन तस्य वधः अस्ति। उभयोः कथानकयोः संघर्षः, निर्णयः तथा परिणामः महत्त्वपूर्णाः सन्ति।

९.२ नैतिकमूल्यानां अभिव्यक्तिः

किरातार्जुनीयम् आत्मसंयमस्य, तपस्यायाः, पुरुषार्थस्य तथा कर्तव्यनिष्ठायाः महत्त्वं प्रकाशयति। शिशुपालवधम् धर्मरक्षणस्य, सामाजिकमर्यादायाः, विवेकस्य तथा अनुचिताचरणस्य परिणामानां विवेचनं करोति।

भारविः पात्रस्य आन्तरिकसाधनां तथा सामर्थ्यप्राप्तेः प्रक्रियां प्रमुखतया वर्णयति। माघः सार्वजनिकसभायाः, राजकीयसम्बन्धानां तथा धर्मविरोधस्य परिणामानां चित्रणं करोति। अतः भारविकाव्ये व्यक्तिगतसाधनायाः माध्यमेन व्यापककर्तव्यस्य प्रतिष्ठा दृश्यते, माघकाव्ये तु सामाजिकमर्यादायाः तथा धर्मरक्षणस्य प्रश्नाः प्रमुखतया उद्भवन्ति।

९.३ शक्तेः स्वरूपम्

उभयोः महाकाव्ययोः शक्तेः महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। किरातार्जुनीयम् अर्जुनस्य शौर्यं तथा दिव्यास्त्रप्राप्तिं वर्णयति। शिशुपालवधम् कृष्णस्य सामर्थ्यं तथा निर्णायककार्यवाहीं प्रस्तुतयति।

किन्तु शक्तिः केवलं बलस्य प्रदर्शनं नास्ति। तस्याः नैतिकमूल्यं प्रयोजनम्, विवेकः तथा उत्तरदायित्वेन निर्धारितं भवति। अर्जुनस्य शक्तिः तपस्यया तथा परीक्षया प्राप्ता अस्ति। कृष्णस्य शक्ति धर्मरक्षणस्य कथानकगतं साधनं भवति। उभयोः प्रसङ्गयोः शक्तेः सदुपयोगस्य महत्त्वं विवेचनीयम्।

९.४ व्यक्तित्वम् तथा समाजः

किरातार्जुनीयम् दर्शयति यत् व्यक्तेः आत्मविकासः व्यापककर्तव्यस्य पूर्तौ सहायकः भवितुम् अर्हति। अर्जुनस्य साधना व्यक्तिगतप्रयत्नः अस्ति, किन्तु तस्य परिणामः पाण्डवानां सामूहिकभविष्येन सम्बद्धः अस्ति।

शिशुपालवधम् दर्शयति यत् व्यक्तेः अनुचिताचरणं सार्वजनिकव्यवस्थायां विघ्नं जनयितुं शक्नोति। शिशुपालस्य व्यक्तिगतद्वेषः राजकीयसभायाः वातावरणं प्रभावितं करोति। अतः व्यक्तेः व्यवहारस्य सामाजिकपरिणामाः भवन्ति।

९.५ काव्यशैली तथा लोकमङ्गलम्

भारवेः काव्ये गम्भीरार्थता, नीतिपरकचिन्तनम् तथा वीररसस्य प्रभावः उल्लेखनीयः अस्ति। माघस्य काव्ये शब्दवैचित्र्यम्, अलङ्कारप्रयोगः, वर्णनवैभवम् तथा काव्यकौशलं विशेषतया दृश्यते। तथापि काव्यकौशलस्य विश्लेषणं नैतिकविषयात् पृथक् कर्तुं न शक्यते, यतः महाकाव्यस्य कथनशैली एव तस्य विचाराणां प्रभावं निर्माति।

अतः उभयोः महाकाव्ययोः साहित्यिकसौन्दर्यं तथा नैतिकसामाजिकदृष्टिः परस्परं सम्बद्धे स्तः। काव्यं पाठकस्य मनसि रसास्वादं जनयति, तथैव पात्राणां कर्मणां परिणामानां च माध्यमेन विचारप्रक्रियाम् अपि प्रेरयति।

१०. लोकमङ्गलस्य समकालीनप्रासङ्गिकता

भारवेः तथा माघस्य महाकाव्येषु निहितानि नैतिकसामाजिकमूल्यानि आधुनिकसमाजे अपि विभिन्नेषु क्षेत्रेषु प्रासङ्गिकानि सन्ति।

प्रथमम्, आत्मसंयमः तथा कर्तव्यनिष्ठा व्यक्तिगतजीवनस्य तथा सार्वजनिकसेवायाः आधारौ स्तः। आधुनिकशिक्षायां विद्यार्थिनः अनुशासनम्, धैर्यम्, लक्ष्यनिष्ठा तथा उत्तरदायित्वं विकसितुं शक्नुवन्ति। अर्जुनस्य तपस्या निरन्तरप्रयत्नस्य महत्त्वं स्मारयति।

द्वितीयम्, नेतृत्वे विवेकस्य तथा नैतिकतायाः आवश्यकता अस्ति। राजनीतिकनेतारः, प्रशासकाः तथा सामाजिकसंस्थाः स्वकीयशक्तेः उपयोगं सार्वजनिकहिताय कुर्वन्तु। भारविकाव्ये नीतिचिन्तनस्य महत्त्वम् तथा माघकाव्ये सार्वजनिकमर्यादायाः प्रश्नः उत्तरदायीनेतृत्वस्य दिशि प्रेरयतः।

तृतीयम्, संवादः तथा सहिष्णुता सामाजिकसौहार्दस्य संरक्षणाय आवश्यकौ स्तः। शिशुपालस्य चरित्रं वाणीसंयमस्य अभावस्य परिणामं दर्शयति। आधुनिकसमाजे मतभेदाः लोकतान्त्रिकजीवनस्य स्वाभाविकः भागः सन्ति, किन्तु तेषां समाधानं संवादेन, तर्केण तथा न्यायपूर्णप्रक्रियया करणीयम्।

चतुर्थम्, शक्तेः नैतिकनियन्त्रणम् आवश्यकम् अस्ति। विज्ञानम्, प्रौद्योगिकी, सैन्यबलम् तथा आर्थिकसामर्थ्यं यदि जनहिताय प्रयुज्यन्ते, तर्हि समाजस्य उन्नतौ योगदानं ददति। यदि तेषां प्रयोगः स्वार्थाय अथवा दमनाय भवति, तर्हि ते सामाजिकहानिं जनयन्ति।

पञ्चमम्, क्षमा तथा न्याययोः सन्तुलनं सामाजिकजीवनस्य प्रमुखः प्रश्नः अस्ति। सहिष्णुता सामाजिकसम्बन्धान् सुदृढान् करोति, किन्तु अन्यायस्य निरन्तरं सहनम् अपि उचितं नास्ति। न्यायपूर्णव्यवस्था अपराधस्य निवारणं करोति तथा सर्वेषां अधिकारानां संरक्षणं सुनिश्चितं करोति।

षष्ठम्, साहित्यस्य सामाजिकभूमिका अपि महत्त्वपूर्णा अस्ति। संस्कृतमहाकाव्यानि ऐतिहासिक-सांस्कृतिकपरम्परायाः परिचयं ददति तथा पाठकान् नैतिकप्रश्नेषु चिन्तयितुं प्रेरयन्ति। तेषां अध्ययनं आधुनिकशिक्षायां भारतीयज्ञानपरम्परायाः आलोचनात्मकावगमनाय सहायकं भवितुम् अर्हति।

तथापि प्राचीनमहाकाव्यानां आधुनिकप्रासङ्गिकतायाः निर्धारणे ऐतिहासिकसन्दर्भस्य ध्यानं आवश्यकम्। प्राचीनराजकीयव्यवस्था तथा आधुनिकलोकतान्त्रिकव्यवस्था समानरूपेण न सन्ति। अतः प्राचीनकथानकानां नैतिकतत्त्वानि आधुनिकसंवैधानिकमूल्यैः, समानतया, मानवाधिकारैः तथा विधिशासनस्य सिद्धान्तैः सह आलोचनात्मकतया सम्बद्धानि करणीयानि।

११. निष्कर्षः

उपर्युक्तविवेचनात् स्पष्टं भवति यत् भारवेः *किरातार्जुनीयम्* तथा माघस्य *शिशुपालवधम्* इत्येतयोः महाकाव्ययोः लोकमङ्गलस्य नैतिकसामाजिकस्वरूपं विविधरूपेण अभिव्यक्तम् अस्ति। किरातार्जुनीयमहाकाव्ये अर्जुनस्य तपस्या, आत्मसंयमः, पुरुषार्थः, विवेकः तथा कर्तव्यनिष्ठा प्रमुखानि तत्त्वानि सन्ति। एते गुणाः व्यक्तेः सामर्थ्यविकासं व्यापककर्तव्येन सह सम्बध्नन्ति।

शिशुपालवधमहाकाव्ये धर्मरक्षणम्, सामाजिकमर्यादा, राजनैतिकनीतिः तथा न्यायस्य प्रश्नाः प्रमुखतया दृश्यन्ते। शिशुपालस्य चरित्रं अहङ्कारस्य तथा वाणीसंयमस्य अभावस्य परिणामान् दर्शयति, यदा तु कृष्णस्य भूमिका धर्मरक्षणस्य तथा निर्णायकशक्तेः कथानकगतं प्रतीकं भवति। तथापि तस्य प्रसङ्गस्य आधुनिकव्याख्यायां न्यायस्य, प्रमाणस्य तथा दण्डस्य मर्यादायाः विचारः आवश्यकः अस्ति।

उभयोः महाकाव्ययोः तुलनात्मकमध्ययनं दर्शयति यत् लोकमङ्गलस्य मूलाधाराः नैतिकता, आत्मसंयमः, विवेकः, कर्तव्यपालनम्, न्यायः तथा सामाजिकउत्तरदायित्वम् इति। भारविः व्यक्तिगतसाधनायाः तथा वीरकर्तव्यस्य माध्यमेन व्यापकहितस्य भावनां प्रकाशयति, माघः तु धर्मरक्षणस्य तथा सार्वजनिकमर्यादायाः प्रश्नान् प्रस्तुतयति।

अतः संस्कृतमहाकाव्यानि केवलं साहित्यिकसौन्दर्यस्य निधयः न, अपितु भारतीयनैतिकचिन्तनस्य तथा सामाजिकदर्शनस्य महत्त्वपूर्णानि स्रोतांसि अपि सन्ति। तेषु निहितानां विचाराणां आलोचनात्मकमध्ययनं आधुनिकसमाजे नैतिकनेतृत्वस्य, सामाजिकसौहार्दस्य तथा न्यायपूर्णव्यवस्थायाः विकासाय प्रेरणादायकं भवितुम् अर्हति। लोकमङ्गलस्य वास्तविकं स्वरूपं तदा एव साकारं भवति यदा व्यक्तिगतजीवनम्, सार्वजनिकदायित्वम् तथा सामूहिकहितं परस्परं समन्वितानि भवन्ति।

१२. सन्दर्भग्रन्थसूची

१. भारविः। *किरातार्जुनीयम्*। प्रमाणितसंस्करणम् तथा उपलब्धटीकासहितः पाठः।

२. माघः। *शिशुपालवधम्*। प्रमाणितसंस्करणम् तथा उपलब्धटीकासहितः पाठः।

३. व्यासः। *महाभारतम्*। वनपर्व तथा सभापर्व।

४. Peterson, Indira Viswanathan. *Design and Rhetoric in a Sanskrit Court Epic: The Kirātārjunīya of Bhāravi*. Albany: State University of New York Press, 2003.

५. Kane, P. V. *History of Dharmaśāstra*. Bhandarkar Oriental Research Institute.

६. Macdonell, Arthur A. *A History of Sanskrit Literature*. London: William Heinemann, 1900.

७. Veluthat, Kesavan. “Studying Social History: A Plea for Going Back to Literature.” *Studies in Humanities and Social Sciences*, 2025.

८. Chakraborty, Shila. *Shishupala-vadha Study: The Influence of Kālidāsa, Bhāravi and Bhaṭṭi on the Śiśupālavadha*. उपलब्ध ऑनलाइन शोधसामग्री।